

VADGESZTENYE

A zsebemben van egy vadgesztenye.
Szorongatom. Tanul szorongani.
Meg kell tanulnom, mennyit bír a kérge:
mindent nem rakhatok a gesztenyémre.

Witold Gombrowicz

LENGYELORSZÁGI EMLÉKEIM

Részletek

Pálfalvi Lajos fordítása

Az első világháború olthatatlan vágyakat keltett bennem Nyugat-Európa után. Azért beszélek erről, mert szerintem ez nagyon lengyel, és ma is éppolyan eleven, mint akkor... Édesanyám egyik jó barátnőjének férje Mikulowski-Pomorski professzor volt, aki a központi hatalmak híveként miniszteri posztot töltött be a Régens Tanács kormányában. Hatásukra anyám is mutatott bizonyos németbarát hajlandóságot, ez persze épp elég volt ahhoz, hogy mi meg – a bátyáim és én – a szövetségeselek lelkes hívei legyünk.

Feszült figyelemmel követtem a front mozgását, ceruzával jelöltem a térképen minden elfoglalt falut, valahol ott Reims vagy Amiens környékén. Ünnepléses pofát vágtam, mintha ezen múlték, ki nyeri meg a háborút. Számomra azon a fronton túl kezdődött Európa, az oroszok és a németek valami másodrangú, nevetségés, barbár lények voltak, ők választottak el attól a világtól – a civilizációtól. Tudtam, éreztem, hogy az az én világom, az a hazám, a végzetem. Amikor 1918-ban átszakadt a gát, és kezdett beszivárogni a Nyugat, eleinte még cseppenként, ez éppoly fontos volt nekem, mint az újra kivívott függetlenség. Ott voltam a Paderewskit üdvözlő tömegben, „nyugati” csokoládét ettem, Janek Baliński amerikai barátai hozták, Haller tábornok katonáinak egyenruháját nézegettem, láttam messziről a francia követség autóját...

Akkortájt beszélgethettem erről a bátyámmal, lenn a faluban, Małoszycében:

– Jó lenne csinálni valami járdát, hogy ne legyen nyakig sáros az ember, ha kimegy a pajtába vagy az istállóba.

– Ne szédíts!

– Miért?

– Mert a sár az sár! Ha csinálók járdát, három nap alatt szétmegy. A sár ellen nincs mit tenni. A sár az sár!

– A sár csak nálunk sár! Máshol nem az! Ott bírnak vele. A sár csak nálunk olyan sár, hogy ebből a sárból már...

– Hülye vagy! Álmodozol! Reálisan kell gondolkodni. Nálunk nem olyanok a körülmények.

Nem olyanok a körülmények! Számomra Európa mindenekelőtt olyan világ volt, ahol *mások a körülmények*. Ott nem kötelező ez az éktelen, az egész Keletre jellemző realizmus, amelyet épp elegend hallhattam különféle bácsikáimtól és nem bácsikáimtól; ez a realizmus megadó engedelmisséggel viseltetik a természet iránt, áthatja az a meggyőződés, hogy ez a disznóól tényleg szükségszerű, és nincs mit tenned, bele kell süllyedned. Én Franciaországot és Angliát pontosan úgy képzeltem el, hogy ott már kimásztak ebből a sárból, és szilárd talaj van a lábuk alatt, s ettől olyan magabiztosak és fesztelenek a mozdulataik.

Később Amerikában is találkoztam ugyanezzel az Európa utáni kinzó vággyal – az emberek, akik tudták, hogy soha nem telik nekik arra, hogy átkeljenek az Atlanti-óceánon, vettek maguknak valami európaikat... porcelánt, Párizs vagy Róma térképét... és ereklyeként őrizték ezeket. Ismertem olyanokat is, akik e térképek alapján jobban ismerték Párizs topográfiáját, mint a született párizsiak.

Milyen nagyszerű volt az 1918-as év! Még túl fiatal voltam ahhoz, hogy teljes szépségében felfoghassam az első világháború fináléját – mennyivel több költészet volt ebben, mint a második világháború végében. Megható volt, új életre ébredtünk, tele volt ígéretekkel, monarchák trónusait döntötték meg, és avittá váltak egyszerre a kemény gallérok, bajuszok és a „becsületbeli” ügyek, a test szabadsága a lélek szabadságával járt együtt, pusztultak a házikabátok, jött a lakkcipő, nagy megkönnyebbüléssel fogadta az ifjúság, hogy eljött az ő ideje, a szabadság szelét éreztük, amikor a nők térde kivillant a szoknyák alól... Nem mámorosodtam meg, mint a Picador csoport, a későbbi *Skamander* költői, ők néhány évvel idősebbek voltak nálam, és már készültek a startra, de hát én is éreztem a villamosságot a levegőben. Európa! Ez a szó éppolyan lelkesedéssel töltött el, mint egy másik szó – Lengyelország. Vérző Európa, de már, mint a kelő hold, ott ragyogott a nemrég még „Visztula menti” vidéknek nevezett kormányzóságunk egén.

Nem fogalmaztam meg világosan, de éreztem, hogy a távolban kirajzolódik valami lehetőség, megszabadulhatok attól a csúfságtól, amitől Lengyelországban annyit szenvedtem.

Balińskiéknál töltöttem akkoriban a délutánt – az ő házuk, mint mondták, „nagyvilági” volt, „kulturált”, számos párizsi és londoni kapcsolattal büszkélkedhettek, az irodalom és a művészet sem állt távol tőlük. Természetesen nem voltam hivatalos a fényűző reggelikre, melyeken Ignacy elnök úr a pápai nunciust és a diplomáciai testületek más személyiségeit fogadta, de Staś Baliński volt szíves időnként beavatni miniket, taknyosokat, Kaziót, Zazát és engem a Picador és a *Skamander* költőinek viselt dolgaiba, akik akkor kezdték költői offenzívájukat. Ez volt az első találkozásom az irodalommal. Áhitattal hallgattam e fennkölt pletykákat Tuwim, Lechoń és Słonimski örült-ségeiről, excentrikus magatartásukról, provokációikról, hallottam első verseiket, de ezekből szinte semmit nem értettem. Mindamelletl izzig-vérig vidéki maradtam, fél-szeg, vad falusi, anyámasszony katonája. Bár lélekben nagyon intenzíven éltem át az újjáéledő lengyel életet, gyakorlatilag nem tudtam kapcsolatba lépni vele.

Azt hiszem, Staśnak nem fért volna a fejébe, hogy az a félénk siheder, Ita (ezt a becenevemet keresztapám, Dowbór-Muśnicki tábornok hozta Japánból, így hívtak akkoriban) egyszer majd legfőbb ellensége lesz a *Skamander*nek és sok más dolognak, amit ő, Staś, becsült – nem tudta, hogy kígyót melenget a keblén. Azt hiszem, ma is

nehezen tudja elhinni, hogy a FERDYDURKE és a NAPLÓ Gombrowicza ugyanaz a személy, mint az a kis szerény Ita, évekkkel ezelőtt, aki jámboran fogadta a költészetről tett kinyilatkoztatásait.

De hát akkoriban én sem tudtam szót érteni szinte senkivel! Az idősebbek, a szüleim, a család és az idegenek előtt mintha megbénultam volna, csak a legközelebbi barátaim előtt nyertem vissza – egyáltalán nem rossz – beszédképességemet. És érlelődött bennem a lázadás, amelyet képtelen voltam megérteni vagy megfékezni. Emlékszem egy temetésre, amelyen részt vettem, egy rokon temetése volt – a gyászmenettel vonultak Balińskiék és sokan mások, igen illedelmesen – és akkor megszállt az ördög, provokatívan kezdtem viselkedni, zsebre dugtam a kezem, rugdostam mindent, ami az utamba akadt, megfordultam a nők után, végül szüleim rémületére fennhangon társalogni kezdtem a temetés más, nem kevésbé megrökönyödött résztvevőivel – végül, már a temetőben voltunk, visszafojthatatlan röhögés jött rám, eszelős vihogástól fuldokoltam a koporsó előtt...

Megint máskor meg odamentem a rajztanárnkhöz, aki festő volt... már nem emlékszem a nevére.

– Megnéztem a tanár úr kiállítását – mondtam váratlanul –, de nekem egyáltalán nem tetszettek a képei. Semmit érő képek! Micsoda szégyen! Nem is értem a tanár urat!

Ez a festő olyan fölényben volt velem szemben, amilyennel a mai festők már nem rendelkeznek. Fülön fogott, és falhoz állított az irodában, ahol egy álló órán át nyeltem a felháborodás és megaláztatás könnyeit.

Az idő múltával egyre veszélyesebb lettem. Az én lengyeldolgozataim voltak a legjobbak, és ez mentett meg, mert más tárgykból tudatlan és hanyag voltam. Egyszer a tanárunk, Cieplinski Słowackiról íratott dolgozatot. Untam már a vátesz örökös tömjénezését, elhatároztam, hogy a változatosság kedvéért megfricskázom egy kicsit. Ha jól emlékszem, a bevezető így hangzott: „Juliusz Słowacki tolvaj, meglopta Byront és Shakespeare-t, mert magától nem tudott kitalálni semmit.” A folytatás sem maradt el a kezdetől. Cieplinski tanár úr botot ragadott, és megfenyegetett, hogy elküldi a dolgozatomat a minisztériumba, erre megkérdeztem, miért kényszeríti hazugságra a tanítványait. És hogy megsemmisítem, az egész osztály előtt rázendítettem, elszavaltam egy szakaszt Cieplinski verseskötetéből: HOLDFÉNYBEN ÚSZNAK A KARCSÚ FENYŐK.

*

Másodéves voltam a jogi karon, amikor új regénybe kezdtem. De ez koncepcióját tekintve egészen más volt, mint az a könyvelőről szóló mű, amelyet a potoczeki erdő magányában kezdtem írni. Újabb kalandom az irodalommal, azt hiszem, éppúgy jellemző volt saját élményeimre, mint általában a lengyel kultúra válságára, ezért részletesebben beszélek róla.

Úgy kezdődött a dolog, hogy Tadeusz Kepińskivel, volt iskolatársammal elhatároztuk, négykezes kalandregényt írunk, és nagy pénzt keresünk vele. Abban nem kételkedtünk, hogy a magunkfajta magasabb intellektusnak nem lesz nehéz effajta könyvnyed, ám lenyűgöző baromságot produkálni. De nemsokára kidobtuk az egészet, megrémültünk irományunk esetlenségétől.

– Rossz regényt sem könnyebb írni, mint jót – mondtam utána Kepińskinek.

Ez a probléma kezdett foglalkoztatni. Jó regényt alkotni a felső tízezernek vagy akár százezernek – hát, mindig ezt csinálják, elcsepelt, unalmas dolog. De jó regényt írni

az alsóbbrendű, alárendelt olvasónak, akinek nem az ízlik, amit „jó irodalomnak” nevezünk – az már valami.

– De mit jelent az, hogy „a tömegeknek való jó regény”? – magyaráztam a dolgot Balińskiéknak, Kaziának és Zazának. – Egyáltalán nem jelenti azt, hogy közérthetőnek és érdekesnek, emelkedettnek és kulturáltnak kell lennie, mint Sienkiewicz vagy legalábbis Rodziewiczówna műveinek. A tömegeknek irt regénynek – ha tényleg az „ő” regényük – abból kell készülnie, ami tényleg tetszik a tömegeknek, amivel ők élnek. A legalacsonyabb ösztönöket kell célba vennie. Tobzódnia kell a mocskos, zavaros, alsóbbrendű fantáziában... Érzélgősségből, epekedésből, ostobaságból kell készülnie... Legyen sötét és alsóbbrendű.

Ne tessék megbotránkozni... Nem annyira a góg, mint inkább a félelem szólt belőlem. Fenyegette éreztem magam, mint az egész lengyel értelmiség, félttem a tömegek primitívségétől; ezek a tömegek nálunk jóval sötétebbek és veszélyesebbek, mint a magasabb s mindenekelőtt egységesebb kultúrájú országokban. Mint most már tudjuk, ez a félelem nem volt alaptalan. De ma hajlamos vagyok feltételezni, hogy a „rossz regény” ötlete egész írói pályám csúcspontja volt – soha, sem azelőtt, sem azután nem támadt ennél kreatívabb ötletem. Mit is jelentett hát az a program, amelyet akkor még nem tudtam pontosan megfogalmazni? Az író, bármennyire elvonul is a világtól, mindig valakinek, legalább egy elképzelt olvasónak ír. Természetesen másképp írnak a művelt olvasónak, sőt a kritikusnak, és másképp a nyomtatott szó közönséges fogyasztóinak. De, ez idáig legalábbis, még az együgyűeknek írván is „felülről” szóltak hozzájuk – az író leereszkedett ugyan a tömeg szintjére, de csak annyira, amennyire ezt műveltsége, irodalmi jólneveltsége lehetővé tette.

Ilyen értelemben az én tervem hallatlanul radikális volt: átadni magam a tömegnek, rosszabbá, alacsonyabb rendűvé válni – nemcsak leírni ezt az éretlenséget, hanem épp általa írni –, ez volt hát az az eszme, amelyet később abban a tételben határoztam meg, mely szerint a kultúrában nemcsak az alacsonyabb rendűnek kell formáltatnia a felsőbbrendű által, hanem fordítva is.

Akik a FERDYDURKÉ-ből s különösen a NAPLÓ-ból ismerik – nevezzük így – a formáról alkotott elméletemet, amely egyébként nem korlátozódik a művészet problematikájára, hanem felöleli emberi létünk minden jelenségét, jobban megértik akkori szándékaim merészségét és végletességét. Ha sikerül, az a könyv, egy diák műve alkalmasint új, forradalmi irodalom kiindulópontja lehetett volna, és, ki tudja, talán még ismeretlen területeket is nyithatott volna a szellem expanziója előtt, megvalósítván valami olyasmit, mint két különböző fejlődési szakasz interakciója... De minek ábrándozunk, amint azt Rzecki mondogatta A BÁBU-ban... Nem sikerült, mert a feladat százaszorosán meghaladta erőmet, és egyébként sem voltam akkor még tisztában e feladat nagyságával.

És a veszélyeivel sem... Még csak annyit, zárójelben, hogy tíz évvel később érttettem meg, hogy a tüzzel játszottam. Ez nagyon beteges dolog volt... Egy látogatás döbbenett rá... na jó, elmondom, hogyan történt.

Már túl voltam az első könyvemem, a SERDÜLŐKORI EMLÉKIRATOK-on, bizonyos körökben bátor és hipermodern szerzőnek számítottam. Egy reggel csengetnek. Belép egy fiatalember, nem sokkal több húsznál, szőke, újoncra vagy gondnokra emlékeztet egy kicsit, hóna alatt kézirat. – Elnézést, hogy így betolakodom – mondja –, de irtam egy regényt, egy barátom, aki ért hozzá, azt ajánlotta, hogy mutassam meg magának. Azt mondta, maga vevő az ilyesmire.

– Miért? – kérdeztem bizalmatlanul, mert a jövevény külleme nem jogosított fel vérmes reményekre.

– Hát azért – mondja egyre idegesebben –, mert ez olyan regény... van némi erotikus svungja, érti? Egy az egyben! Rászántam magam, hogy ilyet írjak... hogy izgató legyen... hogy olvassák az emberek... Rosszul állok pénzzel, harmadszor hirdettek ki, érti? Nézzen csak bele – tette hozzá biztatóan. – Erotikus!

Elvettem. Elolvastam. Kelletlenül, egyre nyugtalanabban olvastam, szinte fájt, mert... igen... erotikus volt és mocskos, rettenetesen mocskos, tobzódott a mocskokban, azokon az oldalakon nem volt semmi megtisztító, nemcsak mocskos volt, hanem rossz is, olcsó munka, mocskos bővli. Előfordul néha az irodalomban a mocskok leírása, de az olyan kiváló, mesteri, hogy a forma nemesíti a tartalmat. De itt maga a leírás volt mocsktól és ügyetlenségtől fertőzött... várjunk csak, emlékeztetett valamire... hát persze, arra a rég elfelejtett regényemre! Elvörösödtem, hogy is mondjam... halálosan... forgott velem a világ, attól az emléktől!

Meghagyta a telefonszámát. Felhívtam. – Beszélhetnék X. úrral? – Suttogások a telefonban. Végül a válasz: – Nincs itt. – Aztán megtudtam, hogy öngyilkos lett. Agyonlőtte magát. Pisztollyal. Egy héttel azelőtt.

Természetesen nem állítom azt, hogy a regény miatt. Mégis, a mű kifejezte lelkiállapotát, amely a katasztrófába sodorta – és akkor éreztem, hogy én is, tíz évvel azelőtt, a látszat, a szinte gondtalan élet ellenére, nem álltam olyan távol ettől az elhatározástól, én, az író társa... Úgy van, nyilván nagyon kétségbeestem... De nézzük csak, mi lett ama remekművem sorsa. Néhány hónap munka után a végére értem. Mindenféle projekciók ocsmány keveréke volt – érzékiség, durvaság, olcsó sikerek, alacsonyrendű mitológia –, nem kevésbé hitvány és „izgató” történet, mint amaz lksz regényszörnyedvénye... Mit csináljak vele? Majd behaltam a szégyenbe, ha arra gondoltam, hogy meg kell mutatnom valakinek – de nem volt mentség, hiszen „olvasónak” írtam, következetesnek kellett lennem. Zakopanében időztem akkor, és összebarátkoztam Szuchowa kisasszonnyal, egy intelligens és olvasott nővel, aki becsült és hitt a tehetségemben.

Visszaadta a kéziratot, rám se nézett, csak annyit mondott: – Égesse el.

Rögtön felmentem a szobámba, előszedtem a bőröndömből a másolatokat, kidobtam az egézet a hóba, a panzió mögé, és meggyújtottam.

Miért meséltem ezt el? Miért emlegettem a kétségbeesést és azt, hogy ez nagyon lengyel? Az úgynevezett művelt embert nálunk nem védik a tömeg nyomása ellen komoly intézmények és hagyományok, a hierarchiák és a társadalmi rend, mint Nyugaton – nálunk az intelligencia, a finomság, az értelem, a tehetség védtelen minden alacsonyabb rendű dologgal szemben, ami a társadalom alján, a nyomorból, a különcödésből, a vadságból, az elfajult indulatokból, az ostobaságból és a durvaságból születik –, ezért nálunk az ún. értelmiségi egy kicsit megfélemlített volt és maradt... Esetleg annyit változott a helyzet, hogy ma már szervezettebb az alulról jövő erőszak...

Ilyen kaland nem eshet meg egykönnyen egy kezdő nyugati íróval.

*

Figyelembe kell vennem azt a tényt, hogy e lengyelországi emlékeim nemcsak az irodalomban jártas emberekhez, hanem a nagyközönséghez is szólnak, ezért nehéz bizonyos dolgokat tárgyalnom, amelyek engem akkoriban igen érzékenyen érintettek, bonyolultságuk miatt azonban a kívülállók számára nem mindig érthetők. E kívülállók

tán nem is hallottak Stanisław Ignacy Witkiewiczről, Bruno Schulzról vagy rólam, hisz csoportunk nagyon nehéz, nem közismert, a lengyel irodalmi élettel szemben álló írókból állt. Mégis, két évtized elmúltával legfőbb ideje már, hogy a kívülállók is megtudják: ez a csoport jelentékeny hatással volt a lengyel művészetre, s ma az egész lengyel prózából ennek van a legnagyobb esélye arra, hogy megismerjék és megbecsüljék Európában és az egész világon. Ez már a múlt, a történelem, engedtessek hát meg nekem, hogy tárgyilagosan, álszerénység nélkül beszéljek róla.

De csoport volt-e ez egyáltalán? Sokkal inkább a közvélemény kötött össze minket, mi nem kötődünk ennyire egymáshoz. Bruno és én nem álltunk közelebbi kapcsolatban Witkacyval, és alapjában véve, eltekintve a rajongástól, amellyel a nagylelkű Bruno megajándékozott engem, hűvös szkepszis uralkodott köztünk. Én nem hittem Witkiewicz művészetében, ő pedig túlságosan félszegnek talált engem, és nem is várt tőlem semmi különöset. Ami Brunót illeti, Witkacyval mindketten bizonyos fenntartásokkal fogadtuk műveit, a varsói művészvilágban sokkal lelkesebb rajongói voltak.

Mint már mondtam, Bruno vitt el Witkacyhoz. A Bracka utcában befordultunk egy udvarba, felmáztunk az emeletre, becsengettünk – én kissé izgatott voltam azoktól a kósza hírektől, amelyek e kiváló intelligenciával megáldott ember különcködéseiről, őrülségeiről keringtek –, s a nyíló ajtóban egyszerre megjelenik egy óriás törpe, majd a szemünk láttára nőni kezd... Witkacy guggolva nyitott ajtót, és lassan felemelkedett. Szerette az ilyen vicceket! De engem ez nem mulattatott. Witkacy az első pillanattól fárasztott és untatott – soha nem pihent, mindig feszült volt, állandó színjátékkal kínozta magát és környezetét, mindig magára akarta vonni a figyelmet, hogy meghök-kentsen valamivel, kegyetlen, kínos játékot folytatott az emberekkel... Mindezeket a hibákat, amelyek az én hibáim is voltak, most mintha görbe tükörben, gyalázatossá, apokaliptikus méretűvé nagyítva láttam volna.

Megmutatta nekünk „a szörnyűségek múzeumát”, melynek legfőbb ékessége valami olyasmi volt, amit egy újszülött kiszáritott nyelvének nevezett, amott egy erotomán nő levele, tényleg förtelmes és disznó. Azt mondtam neki:

– De kérem, ne mutogasson nekünk ilyesmiket! Hiszen ez illetlenség!

Figyelmesen rám nézett.

– Illetlenség? – kérdezte.

Mintha elvesztette volna a fonalat. Engem pedig megint hatalmába kerített az a mániám, hogy művész és bohém legyek az istenfélő nemesi udvarházakban, de föld-birtokos, sőt nemesember legyek a bohémek, értelmiségiek és művészek között. Illetlenség! Ez a mindenféle hasisokat élvező morfinista, megalomán, skizofrén, paranoid, cinikus, perverz gúnyolódó és dadaista és félőrült tán évek óta nem hallott ilyen naivitást... Illetlenség! Részemről ez önvédelmi ösztön volt, tudtam, ha azonnal nem szegülök szembe Witkacyval, fölfal, úrrá lesz felettem, bealáz a sleppjébe. Nem tudott mint egyenlő az egyenlőkkel érintkezni az emberekkel. A fő helyen kellett parádézni, belepusztult, ha csak egy pillanatra is kikerült a társaság érdeklődésének középpont-jából. Nem voltak hát illúzióim. Ha képtelen vagyok játszani ezzel az emberrel, ő fog játszani velem – de mit mondhatnék neki, amivel tényleg zavarba hozom? És akkor fény gyúlt burzsuj-földesúri agyamban, ime a jámbor szó: „illetlenség”.

Maradt is ez a szereposztás: Witkacy előtt mindig a jó modor és a falusi józan ész képviselője voltam – be kell vallanom, ez elég ügyefogyottra sikeredett. Arra is fel voltam készülve, hogy bármelyik pillanatban megszakítom a kapcsolatot – tudtam, hogy

megsértődik és sérteget, elhatároztam, hogy ezt nem tűröm, és ha úgy hozza a sors, abban a pillanatban felszámolom az ismeretséget. Igazán furcsa, hogy ezzel együtt évekig kapcsolatban álltunk egymással – lehet, hogy azért, mert könyveinkkel jobban szót értettünk, mint e találkozások alatt, és tán mégiscsak volt bennünk némi tisztelet a másik iránt.

Ritkán volt alkalmam együtt figyelni Witkacyt és Schulzot, nem tudom pontosan, hogy voltak egymással; de a mindig elmélyült és kissé merev Brunónak tán még kevesebb mondanivalója volt neki, mint nekem. És pontosan ez volt a legrosszabb – mert ez a despotákhoz hasonló egocentrikus lény nem tudott elviselni senkit, aki valaki lett volna mellette, közepszerű emberekkel, rabszolgákkal, rajongókkal, feltétlen híveivel, sőt baljós grafomán elemekkel vette körül magát; mindegy, ki az, csak a lába előtt heverjen. Emlékszem egy zakopanei üdülésre, amikor Witkacy egy ilyen csapat gyalázatosan hitvány népség élén figurázott – ez a látvány éppolyan szégyenletes volt, mint amilyen idegesítő.

De próbáljuk végiggondolni, minden ellentét és személyes ellenszenv mellett mi volt a közös bennünk, ami meghatározta értékünket. Véleményem szerint az, hogy le akartuk győzni a lengyel provincializmust, ki akartunk jutni a szabad vizekre. Európát és a világot szívtuk magunkba, ellentétben az olyan helyi nagykutyaikkal, mint Kaden, Goetel, Boy, Tuwim, akik százszor lengyelebbek voltak nálunk, jobban alkalmazkodtak a helyi olvasóhoz, és híresebbek is voltak. Mi viszont ismertük az eredetiség értékét, méghozzá nem helyi, hanem egyetemes mérték szerint. Az embert mint olyat kerestük, nem a lokális embert, a lengyelt. Elszántan léptünk a művészetbe, felvértezve a legmerészebb külföldi technikákkal és koncepciókkal, mindenre készen, hogy szarvánál ragadjuk meg a bikát. Keményebbek, hűvösebbek, ridegebbek és drámaibbak, összehasonlíthatatlanul szabadabbak voltunk náluk, mert lemondtunk sok feszélyező kiváltságról.

Ebben rejlett az erőnk – de a gyengeségünk is –, mert a nagy feladatok miatt, amelyeket magunk elé tűztünk, csak még jobban kiütöztek hiányosságaink. Lehet, hogy nem olyan nehéz értéké válni a nemzeten belül, ahhoz viszont nem akármilyen erőfeszítés kell, hogy az emberből a nagyvilágban is legyen valaki. Nemegyszer a legapróbb hiba is lehetetlenné teszi a legjobb gép hatékony működését, annál inkább így van ez, minél bonyolultabb az a gép. Így hát Witkiewicz intelligenciája is kiváló volt, bátorsága, kitartása, következetessége – nagyszerű, de azt hiszem, hiányzott belőle a közvetlen hatás iránti érzék, túl gyakran volt teoretikus, s olyankor nem volt tisztában azzal, hogy unalmas, idegesítő, képtelen volt absztrakció, elmélet, forma helyett élő emberrel érintkezni... és ettől száraz lett, modoros, kissé még a ripacskodásra is hajlott. Schulz pedig túlságosan is bezárkózott perverzióiba és művészetébe, mint az elefántcsonttoronyba; valószínű, hogy túlzott tisztelettel viseltetett a művészet iránt, nem tudta használni, nem tudott felülről nézni rá, a forma, amelyet kidolgozott, oly mértékben korlátozta, hogy az orrát se merete kidugni belőle. Saját hibáimat nem érdemes emlegetnem, erre még lesz alkalmam bőven, elég, ha annyit mondok, hogy egész szellemi tevékenységem célja az volt, hogy szabaduljak ezektől – ezek ellenében irtam, legyűrve saját hanyagságomat.

Witkacy, a démon, démonikusan végezte. Az utolsó háború idején, a bolsevikok elől menekülve megmérgezte magát valahol az erdőben. Schulzot sem óvták meg a szenvedéssel és a fájdalommal való bensőséges, mazochisztikus kapcsolatait: a háború

alatt mint zsidó, koncentrációs táborba került, de ott pártfogásába vette egy magasabb rangú német, aki el volt ragadtatva Bruno gyönyörű rajzaitól. De hiába, mert egy másik német összeveszett Bruno gondviselőjével, és dühében...*

*

61. II. 27.

Én félttem Lengyelországban. Bár konkrétan nem fenyegette semmi, az állam határai stabilak voltak, külpolitikája nyugodt, belső konfliktusait úgy-ahogy rendezték, Piłsudski kormányai széles társadalmi bázissal rendelkeztek, hosszú ideig hatalmon maradtak – mégis, mintha lőporos hordón ült volna az ember. Magamról beszélek. Nyugtalanúságom egyetlen oka az volt, hogy úgy éreztem, Kelethez tartozunk, Kelet-Európában vagyunk, nem pedig Nyugaton – igen, sem a katolicizmus, sem az Oroszországtól való idegenkedésünk, sem római, párizsi kulturális kapcsolataink nem feledtették azt az ázsiai nyomort, amely belül émszt minket... az egész kultúránk csak bokréta volt a kalapon. És mit tehettek volna a felsőbb rétegek, még ha a legnemesebb szándéktól áthatva egyszer s mindenkorra szakítottak volna is mindennemű egoizmussal? Földbirtokosaink, iparunk, értelmiségünk tán kimozdíthatták volna helyéből a parasztot vagy a sárba fulladó vidéki kisvárosokat? Az alapvető reformok pénzügyi fedezete százszorosan meghaladta erőinket. Senki sem tehetett semmit. Értelmetlen lenne az akkori vezetőket szidni, amiért nem mutattak elegendő kezdeményezőkézséget. Lengyelország fiatal állam volt, az első lépéseket tette, Európa pedig rendezetlen, ha nem akart az ember forradalmat, toldozgatni kellett, ahogy lehetett, időt nyerni, várni, amíg a civilizációs haladás jobb konjunktúrát teremt a világban. Ami a forradalmat illeti, aligha lehettek illúzióink: ez azt jelentette volna, hogy összeomlik minden, amit elértünk, elvész a függetlenség, ellenőrizhetetlen, kegyetlen erők martalékává leszünk, amelyek nem tisztelik az embert. Mégis volt remény, hogy az ország majdcsak kikeveredik ebből valahogy, és bekapcsolódik a nyugati jólét rendszerébe.

De ismétlem, amit már mondtam: az az első világháborúból született Lengyelország cselekvésképtelen emberek országa volt. A legéleterősebb elemek is ideiglenes, vegetatív létre voltak kárhóztatva – csak halogattak mindent, egyik napról a másikra, egyetlen nagy halogató játszma volt az egész, várni, amíg a világ megnyugszik, konszolidálódik az állam, és kialakul valami mozgáster. Az irodalomra is a kivárás légköre volt a jellemző, úgy nézett ki, mintha a lengyel írók kerülnék a határozott állásfoglalást, amíg nem lehetnek biztosak abban, hogyan alakul a nemzet sorsa.

Lázadtam... semmiképp nem akartam elfogadni a kivárás szerepét, és látván, hogy ezt a közösség erőlteti az emberre, semmiképpen nem akartam sorsomat a közösség sorsához kötni. Nyilván sokan elítélik ezt az álláspontot, de fogadjuk el, hogy idővel – most nem magamról beszélek – tán nagyobb hasznát veheti a haza az ilyen teljes szabadságra törő lázadónak, mint azoknak, akik szerényen megadják magukat a sorsnak. – Adjatok nekem egy szilárd pontot, és kimozdítom sarkaiból a világot – én Arhimédész szavait a lengyel viszonyokra alkalmaztam, és arra gondoltam, ahhoz, hogy

* A kézirat itt megszakad. A „másik német” agyonlőtte Schulzot.

Gombrowicz egyébként a NAPLÓ III. kötetében bővebben szól Bruno Schulzról. E naplórészletet a *Nappali ház* 1990. 2. száma közli, ugyanitt jelent meg Schulz A VALÓSÁG MITIZÁLÁSA című munkája, három novellája (PÁN, CSÓTÁNYOK, JÚLIUSI ÉJ – saját rajzaival együtt), továbbá a LEVÉL ANNA PŁOCKIERHEZ, valamint Beck András MACÁNY, MÍTOSZ, MASKARÁDÉ című, Schulzról szóló írása. (A ford.)

Lengyelországban mozdíthassak valamit, Lengyelországon kívül kell szilárd pontot találnom.

Lengyelországon kívül? De hol? Mire támaszkodhattam?

Nem bíztam a hitekben, doktrínákban, ideológiákban, intézményekben. Tehát csak önmagamra hagyatkozhattam. De hiszen lengyel voltam, a lengyelség alakított, Lengyelországban éltem. Mélyebben kellett hát keresnem az „énemet”, ott, ahol az már nem lengyel, hanem egyszerűen emberi volt.

Miután befejeztem YVONNE, BURGUNDI HERCEGNŐ című komédiámat, amely megjelent ugyan a *Skamander*-ben, de „korszerűsége” miatt esélye nem volt arra, hogy színre vigyék, belekezdtem egy regénybe, amelyről még álmomban sem gondoltam volna, hogy FERDYDURKE lesz a címe. Különös lelkiállapotban, kettéhasadt tudattal kezdtem írni. Emésztett a becsvágy, fájó sérelmek kinoztak, ingerült voltam és bosszúvágyó, meg akartam mutatni nekik, ugyanakkor a józan ész – amely szerencsére soha nem hagyott cserben – azt diktálta, hogy nem erőimet kell a célokhoz mérnem, hanem inkább a céljaimat az erőimhez. Egyszerű szatírárt kezdtem hát vázolni, nem volt ez semmi több, de lehetővé tenné számomra, hogy humoromat csillogtassam, és így tán – erről ábrándoztam – Antoni Słonimskival is felérek, akit csodáltam szellemességéért.

Ezek voltak a távlataim, amíg az első harminc-negyven oldalt írtam. De néhány jelenet erőteljesebbre... vagy különösebbre sikeredett... a szatíra itt az eszméletlenségig kitombolta magát, örületes és elképesztő groteszkbe váltott, ez egészen más minőség volt, mint Słonimski humora. Elhatároztam, hogy az egészet ebben a szellemben írom, visszafordultam, előlről kezdtem, és így lassanként kialakult egyfajta stílus, amelynek magába kellett szívnia mindent, amitől szenvedtem és ami ellen lázadtam. Ezt azért említettem, mert rendszerint így, a szöveget állandóan „felemelve” bizonyos helyek szintjére, amelyek jobban sikerültek, így teremődik a forma az irodalomban.

Keményen dolgoztam, hat órát naponta.

Akkoriban ismerhettem meg Jerzy Andrzejewskit, akinek nemrég jelent meg az első könyve – valamelyik kávéházban történt, az Ipsben vagy a Ziemianskában. De Andrzejewski nem érezte jól magát kávéházi asztalomnál, túl nagy volt köztünk a különbség vérmérséklet, élettapasztalat és neveltetés dolgában. Amikor először odaült hozzánk, odafordultam Otwinowskihoz:

– Na, Stefan úr, mondja csak, milyen benyomást tesz önre Jerzy úr.

Ez a módszer, amellyel az emberekhez közeledtem, hogy megtörjön köztünk a jég, nem volt mindig szerencsés. Otwinowski zavarba jött, végül kinyögött néhány bókot: hogy Andrzejewski milyen intelligens, rokonszenves, őszinte... Félbeszakítottam, és megkértem, hagyja az erényeket, és koncentráljon a hibákra, mert azok sokkal érdekesebbek... Tudtam, hogy ez a játék idegesítő, de Andrzejewski reakciója minden várakozást felülmúlt: ahelyett hogy tréfával ütötte volna el a dolgot, elkomorult, kimért lett, éreztem, megfagy a levegő, distancia lesz köztünk. A humorérzék biztosan nem volt a legerősebb oldala. De ez esetben, úgy lehet, inkább azt nem tudta elviselni, hogy a beszélgetés tárgyává tettük – éppolyan becsvágyó volt, mint amilyen kifinomult, személyisége az állandó fenyegetettség állapotában volt, mindenütt merényletet szimatolt.

Amikor elment, elkezdtünk komolyan beszélni jó és rossz oldalairól; valaki azt mondta, hogy Andrzejewski „soha nem képes drámai lenni, mert soha nem szűnik meg drámai lenni”. Ezek múlva Andrzejewskit olvasva nemegyszer megcsodáltam emez első ránézésre rejtélyes kijelentés éleselméjűségét. Igen! Az élet valódi borzalma

nem tárul fel az előtt, aki keresi azt, fut utána, inkább azok előtt mutatkozik meg, akik védekeznek ellene, és akaratlanul is elszenvedik azt... A fekete megszűnik feketének lenni, ha csak a sötét szemüveg hozza létre. Andrzejewski érzéketlen volt az élet sokszínűsége iránt, egyetlen színre, egyetlen hangnemre, a mollra volt beállítva, és ez elvette víziója hitelességét.

Más hibája is volt, már akkor éreztem minden reakciójában: olyan volt, mint akik nem tudnak bot nélkül járni. Egy lépést sem tehetett anélkül, hogy ne támaszkodnék eszmékre, ideológiákra, alapelvekre s ezekből levezetett viselkedési normákra; moralista volt, de nem szabad, hogy úgy mondjam, természetes, hanem „elvhű” moralista. Útmutató nélkül egy lépést sem tett. Ennek az embernek valóban szüksége volt Istenre, mert nem arra született, hogy rendezetlen világban éljen. De a közvetlenség hiánya megbosszulta magát, művészetét túl merevvé, sőt kissé könyvizúvé tette, megfosztotta az eredetiségétől.

Ki tudja, nem lett volna-e sokkal nagyszerűbb író, ha akkor nem megy el az asztalomtól. Megint hangsúlyoznom kell, hogy nem az önhietség beszél belőlem; csak annyit akarok mondani, hogy az én világom szükségszerűen kiegészítette az ő világát, természetes szövetségese voltam e hibák elleni harcában. De ő a tapsnak hitt, amelylyel mint „komoly” művészt köszöntötték.

*

61. V. 29.

Egy filozófus – már nem emlékszem, kicsoda – két csoportra osztotta a nemzeteket, az egyikbe a nőies kultúrájúak tartoznak, a másikban a férfias kultúra dominál. Ez az utazó – most jut eszembe, egy német gondolkodó, Keyserling, aki sok országot bejárt, és a népléktan kiváló szakértője lett – azt mondta, mi sem könnyebb annál, mint eldönteni, melyik csoportba, a férfias vagy a nőies kultúrák közé sorolandó az adott nemzet. Egyszerűen meg kell nézni, kinek az érdekeit védik jobban az erkölcsök, a törvények és az intézmények – a férfi vagy a nő érdekeit.

Ha az erkölcsök szigorúak, ha a leány a szülők felügyelete alatt áll, ha udvarlónak kell nyilvánítanod magad ahhoz, hogy sétálni vihesd a szeretett hölgyet, de még akkor is ott lohol a sarkadban a mama és a papa, ha a legényes hevület nem talál semmiféle kiutat, és mindent olyan ügyesen elrendeztek, kiagyaltak, hogy úgy érzed, mintha egy láthatatlan kéz nyakon ragadna és vonszolna az oltár felé, s ha ráadásul jövedelmedet és bevételeid állandóságát a társadalom, mint a családi tűzhely biztosítékát, illő figyelemmel kíséri, akkor nincs mese, olyan országba kerültél, amelyet a nő ural, amelyet a házasság céljának rendeltek alá.

Ha pedig, épp ellenkezőleg, a fiatal legényembernek könnyű élete van, ha a közvélemény megértő, a törvények enyhék, a nők hozzáférhetők, és csak az nősül meg, aki valóban arra hivatottnak érzi magát – akkor ott a férfias erotikus kultúra dominál.

Nos, a két világháború közti Lengyelország számomra olyan hely volt, amelynek lassan átalakult az erotikus kultúrája, nőiesről férfiasra váltott.

Lehet, hogy tévedek, nagyon nehéz ilyen általános véleményt mondani Lengyelországról, már csak azért is, mert szakadék választja el a népet az értelmiségtől, ez mindig két külön világ volt. Mindenesetre az értelmiségben, különösen annak művészi, intellektuális csoportjában, amely a legközelebb állt hozzám, évről évre erősödött a férfiak túlsúlya. Úgy bizony! Nemcsak a művész- és írók, de még a leánynevelő intézetek növendékei is megváltoztak! Erről saját szememmel győződhettem meg,

amikor, nem sokkal a háború előtt a Hedvig Királynő Gimnázium hatodik vagy hetedik osztályos növendékei meghívtak egy mulatságra – azért hívtak meg, mert éppen akkor mutatták be A GYERMEKESEDETT FILIDOR című elbeszélésemet, amelyet előzőleg színdarabbá alakítottak át, s ebből az alkalomból tartották az összejövetelt. Ez valahol Okeciében, az egyikük villájában volt. Amikor megérkeztem, egy csapat tizenhat-tizenhét éves leányt találtam a szalonban, különféle vőlegények és udvarlók vették körül őket, a szülő- vagy nagynényszerű elemeket teljesen kiiktatták, az ifjúság uralta a terepet. No! Volt már részem mindenféle különleges és merész partikban, de sose láttam ehhez fogható startot a tivornyába, a vodkába, az örületbe.

Az elején unalmas volt, félszeg, itt-ott pusmogtak, nevetgéltek kicsit, már azon törtém a fejem, hogyan távozhatnék... amikor egyszer csak nyílt a szomszéd szoba ajtaja, átmentünk a büfébe, és lassan mindenki az asztal köré gyűlt, ahol az alkohol volt. Mi következett ezután, nem tudom, valami éles *crescendóra* emlékszem, hirtelen felerősödött a zsvaj... lármává fokozódott... a fiatalság rávetette magát a vodkára, öt perc múlva már részegek voltunk, soha nem láttam ilyet, hogy ennyien, együtt, egyszerre, mintegy vezényszóra berúgjanak... természetesen én is, aztán már nem nagyon emlékszem, mi történt, azt hiszem, motoroztam, és felmáztam egy fára.

Az ilyen fogadások a leányok erkölcsének jelentékeny „militarizálódásáról” tanúskodtak – azért nevezem így, mert ez a kadétiskolás ifjak, a katonaélet stílusa volt. Meg azért is, mert a fiatakorúak e tombolásának, ami annyira megbotránkoztatta az idősebbeket, megvolt akkor – legalábbis a második évtized legvégén – a maga drámai jelentése, ez pedig a háború volt. A háború árnyéka borult mindenre, baljós közelsége azt sugallta, hogy sietni kell, élvezni az életet, amíg nem keveredik össze túlságosan a halállal. Ezekben a csitrikben, akik a háború előtti utolsó évfolyamokon végeztek, már volt valami a konvenciók megvetéséből, amely néhány év múlva a Varsó utcáin harcoló ifjúságot jellemezte. „Úgy élünk, mintha meg kellene halnunk” – kiabálta egyszer a fülembé az elázott Świątek Karpinski valami ivászatán, és ez megfelelt annak a légkörnek, amely Lengyelországot még inkább nyomasztotta, mint egész Európát.

Ha tehát az a nemzedék, amely közvetlenül az első világháború után lépett a küzdőtérre, az általa kirobbantott nagy erkölcsi forradalomban fürdőzött, akkor a következő nemzedék már az új kataklizma előszelét érezte – így hát a két világháború között az ifjúság egyre inkább eltávolodott a házasság, a családalapítás és a szakmai tevékenység gondolatától, egyre inkább a romantikus és veszélyes élet hatása alá került.

Ami e folyamatot, az erkölcsi kötelmek lazulását illeti, annyi lehetett a különbség köztünk és a Nyugat között, hogy azokban az országokban, amelyek mindennek ellenére mégiscsak nagyobb biztonságérzetet adtak, mindez racionálisabb, kiagyaltabb, nálunk viszont sötétebb, ösztönösebb, drámaibb volt. A fiatal angolok Wells műveit olvasták, az új tudományos, ateista világkép nevében bírálták a régi fogalmakat, elismerték, hogy a nőnek joga van a szabad szerelemre – Lengyelországban ez mintegy magától történt, azért, mert még a kamaszok is érzékelték valahol a hivatalos, birodalmi retorikán kívül a közeledő kataklizma előjeleit. Boy Żeleński legfeljebb néhány embernek, keveseknek adott ehhez elvi alapokat; a többiek nem eszmék miatt hódoltak ezeknek az új szokásoknak, nem azért, mert a sztálinista vagy hitlerista elméletek hatása alá kerültek volna, inkább csak a Hitlertől vagy Sztálintól való félelem készítette őket erre.

Amennyire azt a kicsiny látókörömben érzékelhettem, nem volt hiány olyan lengyel nőkben, akiknek ez a nőies erotikus kultúráról a férfiasra való átváltás nagyon is a

kedvükre való volt. Jól érezték magukat ebben. Cseppet sem félték tőle. A lengyel nő nem különösebben nőies, ellenkezőleg, nem kevés férfias tulajdonsága van – bátorsága, energiája, önállósága, találékonysága, ambíciói, irányítási készsége, gazdag lelki élete, szellemi érdeklődése miatt egyáltalán nem hasonlít arra az „asszonyka” típusra, amely elég gyakori a spanyol, az olasz és a német nők között. Kétségtelen, hogy ez a lengyel nő típus fuldoklott abban a szűk szerepben, amelyet a férfiakkal való érintkezés régebbi stílusa kijelölt neki. A régebbi iskolákban nevelkedett idősebb hölgyeket figyelve furcsa benyomásom támadt: megbotránkoztak és szégyenkeztek, elpirultak, ha lányaik viselt dolgairól beszéltek, ugyanakkor a lelkük mélyén, titokban mintha nagyon is tetszett volna nekik, sőt úgy látszott, mintha gyermekeik kárhóztatott szabadságában valamelyest ők is kiélhették magukat.

De, ismétlem, nem akarok általánosítani, csak elmondom, mit láttam magam körül. De csak egy keskeny sávra nyílt rálátásom, a „társasági” nők és a művészvilág hölgyei tartoztak ide, más szellemi és erkölcsi formációkat képviselő nők légiói maradtak kívül ezen. Ezt magam is éreztem, amikor Zakopanében meglehetősen viharos ismeretséget kötöttem a Jagelló Egyetem tanárainak egy csoportjával, akik ugyanabban a panzióban laktak, mint én. A tanárokkal rögtön összekaptam, méghozzá olyan hathatósan, hogy egy neves történészprofesszor székét ragadott, hogy hozzám vágja, úgy felingereltem ostoba csipkelődésemmel, ugyanakkor összebarátkoztam tanítványaikkal, ezek nagy része tudományos pályát választott, mindenféle kémiákat, biológiákat, ilyesmit tanultak. Ezek a szimpatikus lányok, fiúk Krakkóban nagyszámú hozzájuk hasonló lényel ismertettek meg. A kisasszonyok már majdnem ugyanolyanok voltak, mint a férfiak, ugyanakkor valamiképp megint ahhoz a típushoz közeledtek, amely anyám nemzedékére volt jellemző; lehet, hogy azért, mert nyugodtak voltak – igen, ők nem keresték a metafizikai borzongás élményét, nyugodt, fegyelmezett nők voltak, és, mily különös, mintha istenfélők lettek volna, bár nagy részük már eltávolodott az egyháztól. De ők már egy új egyházhoz, a tudomány egyházához tartoztak. Alávetették magukat szigorú szabályainak, és a tudományból merítették erkölcsüket is.

Orbán Ottó

EGY SZÉP EZÜST FEJŰHÖZ

Íme a nő akit szeretek
Szép öregasszony lesz belőle
Ezüst fejjel huszonhárom éves
Kiborítja az igazságtalanság
Bevágja az ajtót potyog a vakolat
Orpheusz úr és ősz felesége
Alászállnak éveik mélyére
A férfi félig béna a nő nagyothall
Nem tudod, hol a mixtura